

Komenského dílo k zamyšlení

Jak Komenského dílo inspiruje k řešení soudobých problémů výchovy člověka a nápravy světa? Podněty k řešení obecných problémů:

- vzdělání jako vnitřní potřeba člověka
- postavení člověka ve světě, vztah k celku světa, vztah antropologie, sociologie, psychologie a pedagogiky
- vztah všeobecného a speciálního vzdělávání
- vztah morálního, společenského i duchovního aspektu získávaných poznatků a jejich uplatňování
- význam důrazu na celek a celkovost, celostnost ve vzdělávání a výchově
- od převážného soustředění na obsah vzdělávání k integritě osobnosti a k vztahům obojího - celku vzdělanosti i celku osobnosti- význam vztahu svobody a řádu, práv a povinností
- význam humanizace vzdělávání pro budování demokracie
- pojetí učitele jako nositele kultury, kulturnosti, vzdělanosti, příkladné osobnosti

Podněty k dílčím problémům jednotlivých stupňů soustavy výchovy a vzdělávání - předškolní výchova, ostatní stupně celoživotní kultivace.

Podněty ke komeniologickému bádání - informace ze studia archivů.

Některé podněty Komenského CULTURA UNIVERSALIS

Dagmar Čapková

Komenského cultura universalis, univerzální lidská kultivovanost, jak bychom dnes řekli, je tak komplexní hledisko obrody člověka jako součásti celkové společenské nápravy, že je zde možno se některých podnětných principů jen dotknout.

Cultura universalis představuje vrchol názorů Komenského v jeho soustředění na utváření člověka /formatio hominis/, jak pojmenoval svou první ucelenou koncepci ve Velké Didaktice /a předtím již v její české verzi/. **Úsilím o nové lidství reagoval český myslitel a velký Moravan nejšíře a nehlouběji na deshumanizační tendence své doby, na konflikty v třicetileté válce, na řadu zmatků, násilí a brutality. Jejich dosahem trpěl osobně i jako "muž touhy", tj. ve své snaze ukázat lidem cestu z tak mnohých labyrintů.**

V době, kdy Francis Bacon položil vědecké základy ke zkoumání přírody a Descartes k moderní filozofii, pokusil se Komenský o vědecké zkoumání vývoje člověka, jeho vzdělávání a výchovy, o to, aby se toto zkoumání sjednotilo s rozvíjející se přírodní vědou. Jestliže hlediska mechanistické kauzality abstrahovala od celku člověka a jeho vývoje, Komenský se hodlal na tento celek soustředit. Vývojově nezbytné oddělování jednotlivých disciplin, aby mohlo dojít k hlubší specializaci, jak to v 17. století začalo, zašlo však později příliš daleko. Varování Komenského před jednostranností vědeckého zkoumání, které neberou v úvahu záležitosti vývoje a růstu kladného lidství, zůstalo nadlouho hlasem volajícího na poušti.

I když řešení Komenského obsahovalo řadu rozporů, protože ani anthropologie ani sociologie neexistovaly tehdy jako vědy, princip, aby při žádné činnosti nebyly opomenuty záležitosti lidského růstu individuálního i sociálního, obsahuje řadu podnětů. Naše století může být pro ně vnímavější, protože postupné oddělování přírodovědy a disciplin o člověku vedlo k zneužití výsledků přírodovědného bádání a jednostranné technizace, k ohrožení života na této planetě. Ukázalo se, že věda a technika ani v nejrozvinutější podobě nejsou s to vyřešit problémy člověka a lidstva. Aktuálními se proto stávají otevřené principy Komenského, ukazující k humanitní a sociální funkčnosti vědy, ke škole a k životu jako dílně lidskosti, k celoživotnímu všestrannému vzdělávání a výchově všech lidí ve všem, co dovršuje podstatu lidství, co je podstatné pro obranu a zachování života. Vyjadřují to principy omnes-omnia-omnino.

Dnes spojuje východní a západní země požadavek stávat se a být vpravdě lidský po celý život, od narození po stáří a smrt. V západních zemích už rozpoznali nebezpečí scientismu a snaží se mu čelit různými formami humanizace vzdělávání. V zemích střední a východní i jihovýchodní Evropy, kde je třeba se vyrovnat s neblahým dědictvím

totalitarismu, bylo ohrožováno kladné lidství násilím, neúctou a netolerancí, autoritářstvím brzdícím vnitřní osobnostní růst ap. Přirozené lidství bylo tedy na obou stranách nějak porušováno a možnosti jeho kvalitativního vzestupu ohroženy, ba mnohde i znemožňovány. To se projevilo v pojetí cílů a jejich hierarchie, obsahu i metod vzdělávání a výchovy i v organizaci a řízení. Převážná kvantifikace se uplatňovala na úkor kvalitativních vztahů, na úkor jedinečnosti lidského, které vyžaduje hlubší antropologickou, psychologickou, pedagogickou i sociologickou pozornost.

Všimněme si některých aspektů univerzalizismu Komenského, jak jej aplikoval na problémy vzdělávání a výchovy. Především uvažoval o **vztazích člověka k celku světa**. Z pochopení řádu světa, z úcty k životu a respektu k člověku vyvozoval cíle lidského života i cíle vzdělávání a výchovy, jejich smysl. Systém cílů byl spojen univerzalistickým požadavkem vzdělávat všechny k lidskosti a ten platil pro děti jako pro dospělé, rozdíl byl ovšem ve způsobu, jak ho měli dosahovat - podle možností a schopností věku i své přirozenosti, dále podle toho, o jakou oblast poznání nebo činnosti právě při vzdělávání šlo. Tímto způsobem sjednocoval Komenský i všeobecné vzdělávání s odbornou specializací v jeden celek.

Cultura universalis obsahovala pojetí rovných lidských práv na vzdělávání a výchovu i na účast ve společenském životě /princip omnes/. Univerzalistický požadavek, aby si lidé vytvářeli vztah k celku světa zahrnoval zároveň i relaci na to, co je podstatné pro lidský život /omnia/. Podstatnými oblastmi v celku světa byly pro Komenského příroda, člověk a společnost a svět duchovní, Boží. Odtud i známé základní složky obsahu vzdělávání a výchovy - **eruditio, mores, pietas**. Protože tyto složky tvořily celek, nepostrádalo vzdělávání zřetel k mravnímu jednání nebo k duchovnímu prohlubování. Vzdělání a výchova tvořily vždy jednotu a Komenský proto užívá pro ně jednoho pojmu - nejprve "utváření", "formatio hominis" i jiné výrazy, posléze "**cultura universalis**".

Podobně reduktivně určil v **Obecné poradě** "věci lidské", **res humanae**. Pro jeho antropologii bylo podstatné, v jakém vztahu je člověk k věcem a přírodě vůbec, v jakém k ostatním lidem a jaký je jeho vztah k Bohu. **Vyšel z toho, co aktivní lidskou přirozenost nejvíc povyšuje nad ostatní animální přírodu: je to rozum, vůle k činu a jednání, tvorba nových hodnot materiálních, mravních a duchovních.**

Z rozumu se vyvíjí úsilí o hledání pravdy a z toho vznikla filozofie, vědy, vzdělanost. Z nutkání k činu se vyvíjí vytváření věcí, jejich pořádání a řízení, tak vznikla politika jako úsilí uvést do určitého řádu společně žijící lidi. Konečně z vůle, která hledá dobro, se zrodilo náboženství jako touha po dobru nejvyšším. Vzdělání, politika, náboženství jsou tedy **"věci pro každého člověka vždy a všude natolik podstatné, že je nelze oddělit, nechceme-li z člověka učinit nečlověka"** /Panegersia IV, 25/. Ve vztahu k podstatným lidským záležitostem mají pak být chápány všechny ostatní, chce-li člověk dosáhnout moudrosti, míru a blaženosti.

S reduktivním úsilím, postihovat podstatu, je v souladu i metodologie Komenského. Obsahovala především důraz na pochopení, že ve světě není nic v izolaci, že všechno je vždy ve vztahu k něčemu a že je tedy třeba úzkostlivé pozornosti zkoumat vzájemné vztahy, shody, rozdíly, příčiny a důsledky, vztahy celků a částí, vztahy obecných a jedinečných věcí nebo jevů, protože to má význam epistemologický, morální, sociální, životně praktický, náboženský ap. Význam metodologie Komenského je /přes všechny dílčí nedostatky/ v úsilí o komplexnost, všestrannost, důkladnost /**omnino**/. Proto nemohla a neměla být ani žádná vědecká disciplína, žádný vyučovací předmět, v izolaci od ostatních, ani od života všech lidí, aby se omezovaly jen na své /dílčí/ cíle a úkoly. **Každý jednotlivý obor tvořil v pojetí Komenského skladebnou součást celkové koncepce kulturního rozvoje, poznávání i nápravy světa a života.** Na řešení problému **cultura universalis** Komenský ukázal, že problémy, dotýkající se lidského života, je třeba řešit takovou kooperací disciplin, která předpokládá jejich jednotu na základě společného cíle - dnes bychom jej definovali jako záchranu života na této planetě - a společné komplexně pojaté metody pansofické. Ta znamenala prohloubenou kombinaci přístupů, aby výsledek vedl k vyšší kvalitě. To neznamenal, aby se jedna disciplína vzdávala svých specifických přístupů a převzala metody od jiné. Proto ani v pedagogice nelze nekriticky přejímat kvantifikující měřítka, specifická pro přírodovědu, a podcenit např. historii, filosofii ap. Komenský chápal, že specializace je nutná, ale cítil, že je nebezpečná pro potřeby humánního života, je-li jednostranná. Proto rozvíjel tvořivost všestranněji zaměřenou.

Tvořivá činnost byla jedním ze základních principů jeho antropologického, pedagogického i sociálního pohledu, ale i pohledu náboženského /člověk jako obraz dokonalého Tvůrce má nejen možnost,

ale i povinnost vytvářet nová díla/. Tvořivost člověka směřovala v pojetí Komenského jak k zušlechťení lidského nitra, tak i všech vskutku lidských projevů pro nápravu světa ve prospěch všech lidí. Jeho pojetí tvořivosti mělo tedy rozměr individuálního i sociálního růstu ve vzájemných vztazích obojího aspektu s cílem nového celku, jednoty. A celou kulturu chtěl Komenský sjednotit v její materiální i duchovní složce, jak vyplývá z **Obecné porady**. Podobně sledoval rozvoj i dětské tvořivosti, aktivity, v tom stávalo-li se dítě opravdu lidským. To předpokládalo harmonický růst tělesný i duševní a duchovní, aby v přiměřeném pohybu těla i ducha poskytovalo se dětem dostatek podnětu k smyslovému vnímání, k rozumové abstrakci, k vyjadřování, k rozvoji citu, obraznosti, vůle, tj. k samostatnému rozhodování, a na základě kultury všech těchto schopností aby docházelo k uvědomělé činnosti, praxi i užívání, aby děti poznávaly morální a duchovní dosah rozhodnutí i činu a učily se hledat smysl své činnosti, její význam pro sebe i pro druhé. Proto posléze za nejdůležitější principiální trojinu lze v díle Komenského považovat jednotu vědění, chtění a možnosti jednat /scire, velle, posse/. Je to významná úprava starší trojiny ratio, oratio, operatio nebo sapere, agere, loqui, tj. jednoty poznání, řeči a jednání. Do pojmu scire zahrnul Komenský jednotu myšlení a řeči, posse odpovídá pojmu operatio. Nový je tu pojem velle, chtít, tedy problém rozhodování volby. Tím dokreslil svou charakteristiku, jak kultivovat celek osobnosti.

S obtížným problémem správné volby souviselo v díle Komenského jeho stanovisko k vztahu svobody a řádu, spontaneity a kázně. Svoboda, soudil Komenský, patří k podstatě lidství, k nejcennějšímu, co lidstvo má, takže její narušení znamená porušení základu lidskosti, lidské přirozenosti. Komenský viděl však i druhou stránku problému: svoboda se může zvrhnout v nevázanost, v anarchii, která přivodí deformace právě tak jako nedostatek svobody. Mají-li tedy být lidé vzděláváni, aby užívali správně svobody vůle, je nezbytným předpokladem, aby nejprve důkladně poznali, oč běží, a to empiricky, zjišťováním příčin, souvislostí, rozdílů, prostě základních vztahů, i způsobů existence věcí, jevů ap. Užívání svobodné volby se podle Komenského mělo právě tak zakládat na rozpoznání rozdílů mezi dobrým a zlým, lepším a horším. Komenského přesvědčení o vychovatelnosti člověka bývá spojováno se sokratovskou vírou, že člověk je dobrý, kterou rozvinul později ještě víc Rousseau. Komenský však věřil v lidskou dobrotu jako v poskytnutou možnost člověku jako obrazu Božímu

/possibilitas/, tedy jako v něco, co se může, ale také nemusí projevit, nejsou-li k tomu podmínky, není-li tato možnost rozvíjena, probouzena, není-li člověk zabezpečen před nejrůznější škodou, která by onu možnost zabrzdila. A zde nastupuje význam univerzální kultury jako nejtěžší, nejnáročnější a nejsložitější práce, protože běží o nejsložitější bytost, a komplikovanost je dána i tím, že člověk je tu subjektem i objektem vzdělávání a výchovy, ve stálé vzájemnosti obojího: ten, kdo se učí a ten /nebo to/, od koho /čeho/ se učí. Takto rozvinul Komenský ono vzájemné učitelství, na něž kladla důraz již Jednota bratrská.

Úvahy o **vztahu svobody a řádu**, spontaneity a kázně patří jistě k ústředním problémům, které Komenský ve svém díle řešil, ať se to týkalo rodiny, školy, obce, státu, církve, celé společnosti, a které jsou pro nás tak podnětné, protože patří také k vytváření demokracie. Významné jsou proto podněty Komenského, jak dosahovat jednoty svobody a řádu: Čím více se využije lidské aktivity a rozvíjí se touha po poznání, tvořivosti a uspokojování z rozmanitosti a příjemnosti, tím prozíravěji dosáhneme toho, aby vlastní svobodu a řád, spontaneitu a kázeň necítili mladí i dospělí jako nesmiřitelné protiklady. Celá vzdělávací a vychovatelská práce je v pojetí Komenského založena na dobrovolnosti, ale prozíravě a moudře řízena cestou lásky, trpělivosti, tolerance, upřímnosti a otevřenosti. To ovšem neznamená, že žák má být aktivně tvořivý a učitel pouhým diagnostikem tohoto procesu. Požadavek vzájemného všeučitelství tento druhý extrém vylučuje. Svoboda a řád znamená práva a povinnosti a stálé nové a nové zvažování jejich vztahu. Prohlubování tvořivosti vede ke kulturnosti. Kdo inteligentně tvořivě volí, brání se barbarizaci. Tvořivost je tedy problém individuální i politický a kulturně vychovatelský, protože tvořivost se rozvíjí, rozvíjí-li se celkem

osobnosti, ten je možno rozvíjet ve skutečné demokracii a demokracie vyžaduje ucelené osobnosti. Požadavek, aby se univerzální celoživotní kultura všech a široká náprava společnosti jako celku vzájemně podmiňovaly, vyjádřil Komenský nejuplněji ve svém největším díle **Obecné poradě o nápravě věcí lidských**. Ta obsahuje takový odkaz celkové, kultivovanosti všech lidí, která by vedla k ovládnání přírody ve prospěch lidstva, ale nikoli k jejím deformacím, která by obohacovala život jednotlivců i společenských celků, zdokonalovala soužití lidí všude, protože by učila sebeovládání, vzájemnému pochopení a úctě, k probuzení svědomí a odpovědnosti, k vytváření stále lepších podmínek svobodné tvořivé

činnosti všestranně zdokonalující a přinášející radost i prospěch všem. Přes dílčí omyly v některých disciplínách otevřel Komenský problém, jak sjednotit lidskou kulturu materiální a duchovní, v teorii i praxi, a to jako úkol týkající se zdokonalování jedinců, rodin, škol, států, církví, celé společnosti. I dnes stojíme před úkolem, jak učinit nejen školu, ale celý život skutečnou dílnou lidskosti.

Omnia sponte fluent, absit violentia rebus

/Všechno ať volně jen plyne, buď násilí vzdáleno věci/

Josef Maňák

Heslo, které nacházíme na titulních stránkách pedagogických děl J..A. Komenského, vyjadřující jeho pedagogické krédo, nás svou dokonalou formou klasického hexametru vybízí, abychom hledali jeho původ v Ovidiových *Metamorfózách* /*Aurea prima sata est aetas, quae vindice nullo sponte sua, sine lege fidem rectumque colebat*/, ale doslovný zdroj zde nenajdeme. Musíme se spokojit s vysvětlením Jiřiny Popelové /1958,140/, že u tak sečtělého autora, jakým Komenský byl, nelze pro jednotlivé myšlenky a formulace hledat přímé literární vzory. Obsah této slavné teze nemá své kořeny jen v antice, ale odráží též celkovou atmosféru renesanční doby, která Komenského formovala a v jejímž duchu Komenský koncipoval své pojetí člověka i jeho výchovy: "Lidská přirozenost je životná, má ráda pohyb a činnost, nepotřebuje nic než moudré vedení" /*Vševýchova*, 41/. Ve *Východisku ze školských labyrintů* /9/ nacházíme tuto lapidární formulaci: "Tato přirozenost je si sama účelem, sama měřítkem, sama konečně silou, která se dopracovává své dokonalosti".

Zdůrazňování přírody a přirozenosti přebírá renesance z antiky, zejména navazuje na stoicismus /Cato, Cicero, Seneca aj./. Pro antické filozofy, podobně jako pro renesanční myslitele, je příroda měřítkem pravdy, východiskem poznání i vodítkem v životě. Žít podle přírody /homologúmenós té fysei zén/ je nejvyšší moudrostí, která dodnes, ba právě dnes, naléhavě oslovuje člověka. Renesanční člověk se vrací k antice, znovu objevuje hodnotu pozemského života, oceňuje smysly jako zdroj poznání, vyzvedává úspěchy lidského rozumu, oceňuje vynálezy a